

ІСТОРИЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ

У статті розглядається варіативність принципу справедливості в різні історичні періоди. Аналізується набуття ним нового змісту відповідно до суспільних потреб. Досліджується дотримання цього принципу в контексті негативної форми основного правила моральності до позитивної форми розуміння морального закону; від справедливості як моралі "для себе" до набуття ним значення універсального морально-етичного принципу. Зазначається, що своїм сучасним змістом ("соціальна справедливість") цей принцип зобов'язаний розвитку бізнесових відносин, становленню громадянського суспільства та їх взаємодії.

Ключові слова: принцип справедливості, універсальна мораль, соціальні відносини, громадянське суспільство, теорія справедливості, чесність.

Сидоренко Ірина Григорьевна кандидат философских наук, доцент кафедры культурологии Национального университета биоресурсов и природопользования Украины

Исторические интерпретации принципа справедливости

В статье рассматривается вариативность принципа справедливости в различные исторические периоды. Анализируется приобретение им нового содержания в соответствии с общественными потребностями. Исследуется соблюдение этого основополагающего принципа в контексте негативной формы основного правила нравственности до положительной формы понимания морального закона; от справедливости, как морали "для себя" до развития его до уровня универсального морально-этического принципа. Отмечается, что своим современным значением ("социальная справедливость") этот принцип обязан развитию бизнес-отношений, становлению гражданского общества и их взаимодействию.

Ключевые слова: принцип справедливости, универсальная мораль, социальные отношения, гражданское общество, теория справедливости, честность.

Sydorenko Irina, PhD in Philosophy, associate professor, the cultural studies chair, National university of life and environmental sciences of Ukraine

Historical interpretation of the principle of justice

In our article we considered the variability of equity principle in different historical periods. The principle of equity does not have an unambiguous interpretation. We are analyzing its new meaning according to the social needs. We are researching the maintenance of this fundamental principle in context of negative forms of the basic rules of morality to the forms of positive understanding of moral law; from the equity like a morality "for yourself" to gaining the meaning of universal moral and ethical principles. Thus, the Old Testament equity is written drawn clearly, unambiguously and has the form of law, but does not provoke the reflection on the act. Determinism of cause-effect relation is clearly detected in pairs "act- award" or "done- punishment". In moral action, based on the own understanding, there is no need. By the Gospel the reasonable for the personal moral responsibility is not regulatory opposition of evil and good, but an absolute imperative of own conscience. Blind imitation of the God's Laws is not a moral act. Such acting are moral just in form, it can't exist out of individual morality. Moral philosophy turns to the free of will, to the freedom of choice between good and evil.

Classical understanding of equity was developed by Aristotle. The ancient Greek philosopher came out of the fact that the basis of equity is in the definite reward for the merits of everybody. The equity had a meaning of taming of the one individual ambitions and to get what belongs to another. So, in basis of European civilization is a system of individual interconnection between the person and its social environment that combines individualism of interests and common human values.

In modern times, the equity is considered as a political and juridical, that is realized in principle of equality of civil right and freedoms and form the basis for bourgeois and liberal implemented in the of civil rights and freedoms, the foundations for bourgeois-liberal principle of "equality of possibility" and provides for equivalence of goods and services exchange. The equity within social and conventional understanding at first was regarded as a social phenomenon. It helped further development of this theory of equity in context of social regulation. The government should guarantee the maintenance of moral duty to eliminate actual inequality and equity in the distribution of public goods. A new form "social morality" was formed during this period in the society of Modern age. The social interaction is the basis of "social morality".

The major social institutions appeared at the period of formation of industrial market economy. Regulation standards were aimed to achieve the individual aspirations, new forms of interaction between the individual and society.

A new social experience needed the new methods of regulation of social relations. The competitors on the market had to coordinate the adverse interests, find the common values. The interests of market relations came together in common things: tolerance appeared profitable for all competition sides. A regulation of social relationships contributed to public organizations. Legislation was written that took into account the real needs of society. The citizens unions got a power to control the government. An important achievement of that time was the understanding of individual freedom and its reasonable restriction for the harmonious social interaction.

Economic prosperity guarantees political, civil and social stability. Interested in it a state authorized itself to control the maintenance of equity and legality. In fact, Aristotle's understanding of equity changed from the entities' ownership to the social institutions, as mentioned J. Rawls in his "Theory of Justice".

We analyzing the Rawls' concept of justice. He considers the theory of justice as the theory of fairness. According to J. Rawls, a cooperation on mutually beneficial terms would become more effective, to ensure the welfare of all people. So, personal life plans of individuals should be consolidated because their activity is common. A level of the social collaboration can guarantee just socially oriented state with a democratic organization of all institutions and systems.

Ethics occurred with the task to open its potential on the empirical level. A pace of life is accelerating: before the society appeared new and new challenges. Yesterday's rules are not always effective. Economic, industrial, political, medical, scientific, educational practice expects its moral standards which can quickly react on the change of social and cultural context. As for social equity today, we mean the basic foundation of any society – its economic success. Thus, there is a need of normative partnerships between business and civil society; measure of moral responsibility of the government to ensuring fair conditions for business; giving social defense of workers, and so on. The state, social institutions and business should be interested in formation of the culture of social relations. It was showed in the experience of advanced countries. The moral of which is "live", involved in the structure of industrial relations.

It is noticed, that with its modern context like a "social equity", this principle is obliged to the development of business relations, formation of civil society and their interactions.

Keywords: principles of fairness, universal morality, social relations, civil society, theory of justice, honesty.

В індустріальну добу суспільна свідомість опиняється перед двома варіантами моралі: моралі "для себе" та універсальними морально-етичними принципами. Глобалізація усіх сфер життя посилила вагу саме суспільного, загальнолюдського змісту етики. Але глобалізація передбачає також уніфікацію культур. Відтак, постає питання солідаризації загальних та особистісних нормативів. Основоположні моральні принципи – рівності, справедливості, відповідальності – сприймаються особистістю як внутрішньо важливі та значимі, якщо їх зміст виявляється як на рівні ментальності, поведінки, так і у діяльності базових соціальних інститутів [1, 33].

Проблема справедливості актуалізувалася у суспільному дискурсі наприкінці 60-х років минулого століття. Впродовж історії було сформульовано різноманітні концепції справедливості, серед яких: розроблені американськими соціальними мислителями Дж. Роулсом "теорія справедливості", яка виступає альтернативою утилітаристським та інтуїтивістським доктринам, соціально-філософська концепція Д. Белла, "дискурс справедливості" Ю. Габермаса. До проблеми справедливості звертаються у своїх працях К.-О. Аппель, О. Гьоффе, Г. Йонас, П. Рікер, А. Маккінтайр та ін. Як відзначає український етик Т. Аболіна, сучасний дискурс справедливості вибудовується на основі поєднання етики, права і політики.

Принцип справедливості – основоположний у соціальному бутті людини – навіть у християнській моральній доктрині не завжди має однозначне трактування. Суспільний ідеал, сформований мораллю, має на увазі не лише стабільне, упорядковане суспільство, а й суспільство справедливе, з найбільш сприятливими умовами для його громадян. Сприйняття ідеї справедливості, суть якої полягає у еквівалентному обміні, рівнозначній відплаті, подяці, містить відмінності, які простежуються від Старого Завіту до євангельських текстів, у історично видозмінних концепціях справедливості.

Прагнення до рівності та справедливості закладене у людській свідомості ще з первісності: основою існування ранніх суспільств став фундаментальний принцип еквівалентного обміну-даріння. Принцип еквівалентного обміну, який отримав назву "реципрокність", заснований на зрівняльності. Першопочатково сутність реципрокного взаємообміну зводилась до того, що кожен вносив для спільного використання скільки міг, і брав, скільки йому потрібно. Прагнення виділитися, відзначитися, притаманне людській природі вимірювалося на ранніх етапах не кількістю спожитого (що суворо регламентувалося), а кількістю здобутого та відданого. Згідно з принципом еквіваленту, віддяка була обов'язковою і відображалася у формі соціального престижу, авторитету та привілеїв. Взаємообмін дарунками-віддяками сприймається як цілком справедливий. Однак ускладнення організації суспільства, заснованого на поділі праці та соціальній ієрархії, зумовлює моральні уявлення, що санкціонують нерівність людей. Так, наступною формою принципу еквіваленту стає принцип редистрибуції. Якщо у локальній групі претендент на престиж віддавав лише здобуте ним самим, то у ранговому суспільстві глава групи заради власного престижу роздавав те, що було здобуте колективними зусиллями.

Старозавітна справедливість виписана чітко, недвозначно та має форму закону: дотримання правил добродесного життя винагороджується, порушення вимог – карається. Виникає питання: що означає "добродесне життя" і які ці вимоги? У Старозавітні часи людина не поставала перед вибором: що є добро, а що – зло, адже висхідним принципом Старого Завіту є напередвизначеність [2, 178]. Рефлексія над вчинком не виникала – детермінізм причини-наслідку чітко виявлявся у парах "діяння-винагорода" або "скоєне-кара". У моральнісному вчинку, заснованому на власному осмисленні, не було потреби. Бог визначав добродесність і справедливо карав за порушення законів.

Старозавітні заборони почасти ретранслюють доморальнісні форми релігійної поведінки – табу та включають основний нормативно-регулятивний закон первісної організації життя – таліон. Цей давній звичай покарання, рівного за силою скоєному злочину, відображає наявність внутрішньої потреби людини у встановленні справедливості, що відновлює порядок у космосі, який порушився у зв'язку зі злочиним. Дотримання принципу справедливості у таліоні заклали засади традиційної моралі та права.

Інші – наперед не надані – розуміння справедливості та добродесності вчинку – в євангельських текстах. Визначальним щодо особистісної моральної відповідальності має виступати не нормативне протиставлення зла та добра, а безумовний імператив власної совісті. Вчинок тоді моральний, коли він здійснюється з усвідомленням повної особистісної відповідальності, коли неможливо посилатися на зовнішню заборону або однозначний припис [3, 23].

Глибина євангельських текстів розкривається тоді, коли відбувається рефлексія щодо змістовного визначення добра або доброго у кожній окремій життєвій ситуації. Перед індивідом стоїть завдання оцінки ситуації та дії. Головним тут є саме вибір. Новозавітні тексти спонукають людину до особистісного вибору та не схвалюють бездіяльності, відстороненості. Заповіді є основою християнської моралі, непорушною нормою. Однак, якщо розглянути гіпотетичну моральну дилему "неуклінне дотримання заповіді – її порушення заради порятунку іншого", то саме через її порушення, "через трагедію свобідного вчинку" (В.С. Біблер) розкривається моральнісна особистість. Страх перед вчинком, а вибір у даному контексті нами також розуміється як вчинок, – це також гріх, гріх недіяння, уникнення відповідальності. Створена за образом і подобою Божою людина – це людина, здатна творити. Отримавши цей цінний дар, ми маємо користуватися ним, виявляти свої моральнісні якості, постійно відтворювати "живе моральнісне почуття" (Ю. Давидов).

Сліпе слідування Законом Божим не є моральним вчинком по своїй суті, такі дії моральні лише за формою, поза особистістю моральність існувати не може. Свідоме уникання свобідного вибору веде до втрати здатності творити моральне добро. Моральна філософія неодмінно апелює до свободи волі, до нічим не детермінованої свободи вибору між добром і злом; а також до абсолютної точки відліку, без якої неможливо оцінити, чи є етично вагомий вчинок моральним чи аморальним.

Класичне розуміння справедливості розробив Аристотель. Давньогрецький філософ виходив з того, що в основі справедливості лежить рівноцінна заслугам кожного винагорода: справедливість – це правильна оцінка обсягу та ступеня складності праці. Справедливість означала приборкання прагнень одного індивіда отримати те, що належить іншому: власність, статус, заслуги перед суспільством тощо. Отже, в основі європейської цивілізації лежить система взаємозв'язку особи з її соціальним середовищем, яка поєднує індивідуалізм інтересів з загальнолюдськими цінностями.

На теренах європейської цивілізації формуються й уявлення про правову особистість. Український філософ М. Попович зазначає, що у понятті правової особи реалізована філософія свободи та відповідальності, що співвідносить сенс індивідуальної дії з принципами суспільного буття. М. Попович простежує розвиток відповідальної особи від ідентифікації її власного "Я" зі своєю групою через вимогу діяти "як один" і сходження до таких форм індивідуалізму, за яких критерії можливості дії знаходяться не поза, а у самій особі, у вигляді моральних постулатів, з якими необхідно погоджувати поведінку й порушення яких сама особа здатна кваліфікувати як гріх чи злочин [4, 19].

У Середні віки прагнення до удосконалення, становлення всього того, що справді задумане як нове, ледве можливе: кожен вчинок середньовічної людини виявляється детермінованим не лише минулим, а й майбутнім. Ця епоха не знає такої спонукальної причини думок і вчинків людей, як свідоме прагнення до поліпшення і перетворення суспільних або державних справ [5, 45].

У Новий час справедливість мислиться як політико-юридичний принцип, що реалізується в рівності громадянських прав і свобод, чим закладаються підвалини буржуазно-ліберального принципу "рівності можливостей". У цей період поширюється суспільно-конвенційне тлумачення справедливості, що стало наслідком розуміння моралі та права як результату суспільного договору. У межах цього розуміння справедливість вперше розглядається як суто соціальний феномен, що й сприяло подальшій розробці теорії справедливості в контексті проблеми соціального регулювання. Однак дого-

вірне трактування справедливості нерідко супроводжувалось її зведенням до суто правового феномена: потреби соціального та політичного регулювання забезпечувалися правовими методами. Увесь тягар морального обов'язку в усуненні фактичної нерівності та забезпеченні справедливості в розподілі суспільних благ, як зазначає А.К. Оганесян, змушена була нести держава. Подібний стан речей став наслідком висунутої соціальними низами суспільства вимоги "рівності результатів", на відміну від буржуазної концепції "рівності можливостей" [6, 215]. Мораль же мислилася як сфера незалежно від зовнішніх соціальних факторів самовизначення особистості, що суттєво збіднювало її зміст.

Шляхи розв'язання принципів рівності та справедливості українська дослідниця М. Рогожа вбачає у тій формі суспільної моралі, що виникає у громадянському суспільстві доби Модерну. Основу "соціальної моралі" дослідниця вбачає у суспільній взаємодії. Вона відмічає, що саме у період Нового часу формуються засадничі соціальні інституції, діяльність яких пов'язана із формуванням індустріальної ринкової економіки, реформованим християнством та національними державами. Як про об'єднуючий чинник цих трьох сфер М. Рогожа говорить про громадянське суспільство, що виникало внаслідок розгортання і розширення простору взаємодії громадян, активно включених у соціокультурні, а, саме, – комерціалізовані, трансформації. Моральні якості індивіда, що були визначальними у процесі його адаптації до нових умов організації життя, характер суспільної взаємодії та цінності, норми і принципи, культивовані на цих підставах, власне, й утворювали моральнісну практику цього періоду [7, 57].

Господарська діяльність, індивідуальний інтерес як роботодавця, так і найманого робітника породжували різні світоглядні настанови, що водночас виступали як опозиційні одна щодо іншої, а також мали спільний взаємовигідний інтерес. Потребуючи колективних зусиль для організації й упорядкування спільної діяльності, регуляційні норми спрямовувалися на досягнення індивідуальних прагнень, викликаючи нові форми взаємодії індивіда і суспільства. Економічно-господарські приватні інтереси, релігійно-реформаційні процеси в західноєвропейських суспільствах актуалізували розробку та обґрунтування принципу толерантності, що дозволяв, як зауважує дослідниця, "попри конкуруючі й несумісні між собою життєві позиції, віднаходити значення, цінність і мету суспільного життя, яка могла б поділитися всіма громадянами" [7, 69]. У процесі набуття суспільного досвіду громадяни випрацювали альтернативні радикальним методи урегулювання соціальних стосунків. Прийняття принципу толерантності як корелята суспільного життя було, по суті, дотриманням договору терпимого ставлення до інтересів інших, сприйняття їх світоглядних позицій, віри тощо та сподівання на аналогічне ставлення з іншої сторони. "Як приватні власники, буржуа, особи включаються в обговорення поточних завдань, актуальних для кожного і для всіх, а як приватні особи – є носіями індивідуальності, виплеканої протестантизмом і закріпленої освітою" [7, 74].

Усе більш питомої ваги набували громадські об'єднання, які реально впливали на формування правової системи – закон втрачав форм табу та прескрипцій, а натомість ставав інструментом забезпечення добробуту; на основі законодавства, опрацьованого на реальних потребах суспільства, спілки громадян мали змогу обмежувати та контролювати державну владу. Важливим надбання цього часу стало розуміння свободи індивіда та її розумного обмеження заради злагодженої суспільної взаємодії.

Держава, будучи зацікавленою в економічному процвітанні, політичній та соціальній стабільності, громадянському спокої, покладала на себе функцію відповідальності за дотримання законності та справедливості. По суті, відбулося переміщення аристотелівського розуміння справедливості із власності суб'єкта в царину соціальних інститутів, на що вказує Дж. Роулз у своїй "Теорії справедливості".

Дж. Роулз пропонує, на противагу більшості етичних систем сучасності, що розвивають утилітаристське вчення, власну концепцію справедливості. Це теорія справедливості як чесності. Основними в цій теорії є два принципи: (1) рівність у володінні усіма базовими правами, свободами, а також рівні обов'язки; (2) збереження соціальної та економічної нерівності передбачає компенсацію благ найменш забезпеченим громадянам. Другий принцип допускає існування соціальної та економічної нерівності за умов дотримання положень першого принципу. Нерівність притаманна усім системам і зумовлена не лише соціальними причинами. Вона може мати об'єктивні підстави: слід враховувати різницю у природних здібностях та обдаруваннях, нездатність до культурного розвитку та особистісних досягнень. А. Оганесян трактує принципи Дж. Роулса наступним чином: несправедливість виникає не із нерівностей як таких, а із тих нерівностей, які вигідні не усім членам суспільства. Сама ідея соціальної нерівності містить потенціал: вона спонукає до самоудосконалення. Згідно Дж. Роулсу, якщо запорукою добробуту людей є характер їх співпраці з іншими, то слід ефективніше залучати кожного до кооперації на взаємовигідних умовах. Дж. Роулз конструює характер взаємодії як рівень соціальної співпраці: особисті життєві плани індивідів повинні бути зведені воедино, оскільки їх діяльність є спільною [8].

Етика дедалі розкриває свій емпіричний потенціал – її нормативні напрацювання залучені у сферу економіки, виробництва, політики, медицини, екології тощо. Так, говорячи сьогодні про соціальну справедливість, мають на увазі базову основу розвитку будь-якого суспільства – його економічний успіх. Відтак, виникає потреба нормативності відносин партнерства між бізнесом та громадянським суспільством; міри моральної відповідальності влади у забезпеченні справедливих умов щодо ведення бізнесу; гарантування соціальної захищеності працівників та ін. Своїм сучасним значенням – "соціальна справедливість" – принцип справедливості зобов'язаний розвитку бізнесових відносин, становленню громадянського суспільства та їх взаємодії. Рівень соціальної співпраці гарантує соціально орієнтована держава з демократичною організацією всіх інститутів та систем. Це, власне, демонструє досвід передових країн світу, мораль яких є "живою", практичною, включеною до структури суспільної взаємодії.

Література

1. Аболіна Т.Г. Теоретичні та соціокультурні передумови виникнення прикладної етики / Т.Г. Аболіна // Прикладна етика: навч. посіб. / За наук. ред. Панченко В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 392 с.
2. Бородай Ю. Миф и культура / Ю. Бородай // Опыты: Литературно-философский ежегодник. – М.: Советский писатель, 1990. – С.175-209.
3. Библер В.С. Нравственность. Культура. Современность. (Философские раздумья о жизненных проблемах) / В.С. Библер // Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. – М.: Изд-во политической литературы, 1990. – 480 с.
4. Попович М. Личность и свобода: культурные стандарты / М. Попович // Национальное самосознание стран народов СНГ и Балтии: роль общих культурных основ. – М.: Прогресс-Традиция, 2010. – 216 с.
5. Хейзинга Й. Осень Средневековья / Й. Хейзинга ; пер. с нидерландского Д.В. Сильвестрова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Huiz/index.php.
6. Оганесян А.К. Равенство и справедливость (концепции Д. Роулса и Д. Белла) / А.К. Оганесян // Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. – М.: Изд-во политической литературы, 1990. – 480 с.
7. Рогожа М.М. Соціальна мораль: колізії мінімалізму. Монографія / М.М. Рогожа. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2009. – 216 с.
8. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. – 824 с.

References

1. Abolina T.H. Teoretychni ta sotsiokulturni peredumovy vynyknennya prykladnoyi etyky / T.H. Abolina // Prykladna etyka. Navch. posib. / Za nauk. red. Panchenko V.I. – K.: "Tsentr uchbovoyi literatury", 2012. – 392 s.
2. Boroday Yu. Mif i kultura / Yu. Boroday // Opytyi: Literaturno-filosofskiy ezhegodnik. – M.: Sovetskiy pisatel, 1990. – S.175-209.
3. Bibler V.S. Nravstvennost. Kultura. Sovremennost. (Filosofskie razdumya o zhiznennyih problemah) / V.S. Bibler // Eticheskaya mysl. Nauchno-publitsisticheskie chteniya. – M.: Izd-vo politicheskoy literaturyi, 1990. – 480 s.
4. Popovich M. Lichnost i svoboda: kulturnyie standartyi / M. Popovich // Natsionalnoe samosoznanie stran narodov SNG i Baltii: rol obschih kulturnyih osnov. – M.: Progress-Traditsiya, 2010. – 216 s.
5. Heyzinga Y. Osen Srednevekovya / Y. Heyzinga ; per. s niderlandskogo D.V. Silvestrova [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Huiz/index.php.
6. Oganesyanyan A.K. Ravenstvo i spravedlivost kontseptsii D. Roulsa i D. Bella / A.K. Oganesyanyan // Eticheskaya mysl. Nauchno-publitsisticheskie chteniya. – M.: Izd-vo politicheskoy literaturyi, 1990. – 480 s.
7. Rogozha M.M. Sotsialna moral: koliziyi minimalizmu. Monografiya / M.M. Rogozha. – K.: Vid. PARAPAN, 2009. – 216 s.
8. Rolz Dzh. Teoriia spravedlyvosti / Dzh. Rolz. – K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko "Osnovy", 2001. – 824 s.